

DİN EĞİTİMİ İÇİN GELECEK PERSPEKTİFİ DENEMESİ

Ali Kemal ACAR*

E-mail: racalamekila@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7011-5864>

Citation/©: Acar, A. K. (2021). Din eğitimi için gelecek perspektifi denemesi. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 12, 43-65.

DOI Number: <https://doi.org/10.53112/tudear.981148>

Öz

Araştırmanın konusu; bugünün hâkim olgu ve kavramlarından hareketle din eğitimi için bugün ve yakın geleceğe yönelik bir perspektif denemesidir. Günümüzde sosyal bilimler alanında öne çıkan kavram ve olgular ile bunların din ve din eğitimine etkileri, öne çıkacağı varsayılan ana konular çalışmanın kapsamı olarak belirlenmiştir. Literatürde din ve eğitimin geleceğine dair çalışmalar sıklık arz etmektedir. Din eğitiminin geleceği ise görece sınırlı çalışılmıştır. Ayrıca bu gelecek öngörülleri bugünün eksik görülen hususları üzerine inşa edilmiştir. Burada ise sosyal bilimler özelinde din sosyolojisi, eğitim ve gelecek öngörülleriyle din eğitiminin karşılaşabileceği hususlar ele alınmıştır. Çalışmada bugününün hâkim olgu ve kavramlarının, bunların din eğitimine yansımalarının, yakın gelecekte din eğitiminde öne çıkması muhtemel konuların ve gelişmelere karşı belirlenecek duruşun tespiti amaçlanmıştır. Bu amaç çerçevesinde çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi ile elde edilen veriler, içerik analizi yoluyla incelenmiştir. Karşılaştırma, yorum, varsayım ve değerlendirmelere gidilerek düşünce ve fikirler, eldeki veriler çerçevesinde araştırılmaya ve anlaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Din eğitimi, Gelecek, Gelecekte din, Geleceğin din eğitimi, Postmodernizm ve din eğitimi.

---

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğunu teyit edilmiştir.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. The article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

THE FUTURE PERSPECTIVE FOR RELIGIOUS EDUCATION

Abstract

The subject of the research; It is a perspective experiment for today and the near future for religious education based on today's dominant facts and concepts. Today, the prominent concepts and phenomena in the field of social sciences and their effects on religion and religious education, the main topics that are supposed to come to the fore, have been determined as the scope of the study. Studies on the future of religion and education are frequent in the literature. The future of religious education has been studied relatively limitedly. In addition, these future predictions are built on the missing issues of today. Here, on the other hand, sociology of religion, education and future predictions and issues that religious education may encounter in particular social sciences are discussed. In this study, it is aimed to determine the dominant phenomena and concepts of today, their reflections on religious education, the issues that are likely to come to the fore in religious education in the near future, and the stance to be determined against developments. For this purpose, qualitative research method was used in the study. The data obtained by document review were examined through content analysis. By making comparisons, comments, assumptions and evaluations, thoughts and ideas were tried to be researched and understood within the framework of the available data.

Keywords: Religion, Religious education, Future, Religion in the future, Future religious education, Postmodernism and religious education

Giriş

Geleceğe yönelik perspektif doğası gereği belirsizlik üzerine konuşmayı gerektirir. Bu bakımdan gelecekte söz edildiği için tahminlere yer verilecek yine de birçok hususun belirsizliği söz konusu olabilecektir. Bu müphemliğin azaltılması için bugün, varlığı ve etkililiği gündem oluşturan hususların yakın gelecekte de etkilerini sürdüreceğini öngören bir yaklaşım benimsenmiştir. Diğer yandan gelecek bugünün doğrusal bir uzantısı da olmayabilir. Bu yönüyle gelecekteki gelişmeleri kestirememek toplumsal gelişmelerin her zaman doğrusal ilerlememesinden de kaynaklanmaktadır. Bugün hâkim olan anlayışın gelecekte de öyle devam edeceğini iddia etmek sadece tahminden ibaret olacaktır (Loo, 2006, ss. 247-248). Buna rağmen yarını görebilmek ve daha iyi bir planlama için, bu değişim sürecinde ortaya çıkan olgu ve kavramları iyi anlayıp, gelecek için alınacak önlemleri bunlar çerçevesinde gözden geçirmek makul görünmektedir. Ayrıca gelecek hakkında konuşabilmek için geçmişteki bazı genellemelere dayanmak da gerekmektedir. Nihayetinde kestirilemeyen, yanlış okunan hususlar da var olabilecektir (Smart, 2000, ss.

1-5). Bu belirsizliklere rağmen geleceğe dair alınacak kararlara destek olmaya yönelik çalışmalar fazlaca yapılmaktadır (Çınar, 2009, s. 22). Nihayetinde eğitimin doğası da geleceğe yönelik planlamayı gerektirmektedir (Tunalı- Kiraz, 2017, s. 53). Yalın ifadesiyle yapılan; bugünün hâkim değerlerini bulmaya çalışarak yine bugüne ve geleceğe dair öngörülerde bulunmaktır. Çalışmada her ne kadar kesin bir dil kullanılıyor görünse de konu “gelecek” olduğu için ihtimallerden bir ihtimal olarak ele almak gerekmektedir.

Bugüne hâkim anlayışın belirlenebilmesi için sosyal bilimlerdeki kavramlardan öne çıkanlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Literatür tarandığında modernizm, postmodernizm, küreselleşme, sekülerleşme, bireyselleşme, tüketim kültürü ve kitle iletişim araçları kavramlarının öne çıktığı görülür. Kavramların birbirleriyle bağlantıları göz ardı edilmemek kaydıyla hepsinin modernizm-postmodernizmle ilişkili olduğu kestirilebilir. Diğer yandan bu kavramların bugünün toplumsal yapısını eşit derecede etkilediği de söylenemez. Mevcutta odak terimin postmodernizm olduğu da belirtilmelidir. Postmodernizm ile birlikte çoğulculuk, farklılıklar, bireyselleşme, belirsizlik, kural tanımama gibi hususlar öne çıkmaktadır (Jameson, 1994, ss. 53-93; Harvey, 2014, s. 59; Timur, 2017, s. 1). Postmodernizmin eş anlamlısı olarak “sanayi sonrası”, “enformasyon çağı”, “geç kapitalist çağ”, “geç dönem modernleşme” gibi farklı adlandırmalar kullanılmaktadır (Arslan, 2010, s. 196). Çalışmada din eğitimi bağlamında sonuçlara gidileceği için bu terimlerin, din ile ilişkileri ve etkileri öne çıkarılmıştır. Terimlerle ilgili tanımlama, tarihine bakış, etkileri, sonuçları gibi çoklu değerlendirmelere gidilmemiştir. Bunların din üzerindeki etkilerinden din eğitimi için bir bakış açısı oluşturulmaya gayret edilmiştir. Aşağıdaki alt başlıklar, “din ve bugün” öne çıkan olgu ve kavramların açılımları olarak ele alınmıştır.

1. Din ve Din Eğitiminin İçinde Bulunduğu Vasat

Bu dönemde her ne kadar dinin görünürlüğü artsa da ele alınan olgu ve kavramların hayatın bütününde olduğu gibi din üzerinde de etkileri olmaktadır. Dinin anlaşılma biçiminin çeşitlenmesi, ekonominin, tüketim kültürünün dini de kendi amaçlarında kullanması, seküler bir din algısı, toplumsallığını kaybeden bireyselleşmiş din anlayışı, kitle iletişim araçlarının dini kendi formatında yeniden üretmesi bu yeni döneme işaret etmektedir.

1.1. Dinin Görünürlüğü ve Farklı Anlaşılma Biçimleri Artmıştır

Bugün için dine ve dini olana -inanç, felsefe, mistik akımlar vb.- yönelik bir ilginin varlığı dikkat çekmektedir (Arslan, 2016, s. 16; 2010, s. 195). İlginin arka planında bireyin bugünün hâkim anlayışıyla karşılanamayan ihtiyaçlarının, itirazlarının, düş kırıklıklarının, yabancılaşma duygusunun vb. hususların maneviyatla telafi/tedavi edilmesi yatmaktadır (Berger, 1993, s. 184; Rorty- Vattimo, 2009, s. 85; Arslan, 2010, s. 200; Mirza, 2014, s. 250; Köse, 2019, s. 8). Dine ve dini olana ilginin artmasıyla farklı anlaşılma ve yorumlanma şekilleri de çoğalmıştır (Dereli, 2015, s. 45; Günay, 1998, s. 42; Naisbitt- Abordene, 1990, ss. 245-246; Şengül, 2020, s. 330). Diğer yandan din, bu dönemin bakış açısıyla ele

alındığında çoktan seçilen, tüketime konu olan, kitle iletişim araçlarıyla işlenen, bütünlüğü parçalanan, eklektik gibi özellikleriyle etki altında kalmaktadır. Bu bağlamda genelde dinin, özelde din eğitiminin bu sorun alanına yönelik tedbirler geliştirmesi gerekecektir. Deizm örneğinde olduğu gibi tarihsel kökü olsun ya da olmasın dinin içinden ya da dışından bir çok farklı dini, felsefi, manevi vb. akımın ortaya çıkacağı –marjinal kalacakları varsayılsa bile- görece etkili olabilecekleri de öngörülebilir. Öncelikli olarak dine olan/olacak ilgi, çoklu kaynak, yöntem ve imkanlarla karşılanmalıdır. En önemlisi de dünün, insanlığa yaşattığı hayal kırıklıkları, bugün din üzerinden yaşatılmamalıdır. Bu bağlamda modernizmin etkisiyle aklın öne çıkarılmasının yerine, insanın bütünlüğü parçalanmadan duygu, düşünce ve davranış birlikte ele alınmalı, din eğitimi de bu bütünselliği özenle korumalıdır. Bir diğer bütünsellik farklılıklara karşı tutumda gösterilmelidir. Şöyle ki din içinden ya da dışından farklı yorumlar artabilecektir. Salt dışlayıcılık yerine dinin kendi bütünlüğüne zarar vermeyecek şekliyle ötekileştirmeyen bir tutum ve dil geliştirilebilmelidir.

1. 2. Ekonomi ve Teknoloji Dini Çevrelemiştir

Bir başka durum; bugün de etkileri bariz görünen ekonominin en önemli alana, dünyanın küresel bir pazara dönüştürülmesidir (Mahiroğulları, 2010, s. 1277). Pazarın ürünleri, işlenmesi, rağbet görmesi pazarın sahipleriyle müşteriler arasında ortak bakış açısını gerektirmektedir (Kalın, 2013, s. 269). Bu da beraberinde hâkim durumdaki değerlerin, hayat anlayışının, tüketim kültürünün vb. örnek olarak sunulmasıyla sonuçlanmaktadır. Batının sunduklarının geçerli tek norm, tek değer ya da tek kurum gibi algılanması da var olan sürecin bir fotoğrafı niteliğindedir (Çapçioğlu, 2017, s. 247; Mahiroğulları, 2010, s. 1280; Özyurt, 2002, ss. 112-113). Teknoloji kanalıyla bu durumun etkililiği, kuşatıcılığı daha da artmaktadır. Nihayetinde hayata dair her şey pazara çıkarılmaktadır. Din de bu süreçten kaçınılmaz olarak etkilenecektir. Bu bağlamda handikapları olmakla birlikte teknolojiyenin üst düzeyde yararlanmak temel ilkelerden biri olmalıdır. Diğer alanlarla birlikte dinin/din eğitiminin; gelenek, kültür, örf, anane vb. değerlere yönelik tedbirler geliştirmesi gerekecektir. Din eğitiminin böyle bir minvalde bu değerleri, kutsallaştırmadan diğer yandan değersizleştirmeden işleyebilmesi beklenecektir. Pazar hırslarının toplumsal ya da bireysel alanda getiri ve götürüleri olacağı gibi bugün üzerinde ısrarla durulan çevre ve alt bileşenleri, insanlığın ortak geleceği, beslenme, sağlık gibi alanlarda da sonuçlarının varlığı muhtemeldir. Bunların korunmasına yönelik en azından bakış açısı kazandırması yine din eğitiminden beklenen bir husustur.

1.3. Din Seküler Bir Bakış Açısıyla Resmedilmektedir

Bugün ve yakın gelecek için dinin varlığını koruyacağına hatta görünürlüğüne artıracığına değinilmisti. Bu durum sekülerleşmenin görece etkisini kaybetmesiyle irtibatlandırılmaktadır. Dinin mutlak referans alanı olmaktan çıkacağı ve inancın mutlaklıktan kanaate dönüşeceği tahminleri gerçekleşmemiştir (Öztaş, 2006, s. 61). Diğer

yandan dinin de galebe çalamayacağı, birbirinin zıddı mesabesindeki din ve sekülerizmin varlıklarını beraber koruyacakları varsayılmaktadır (Bayer, 2010, s. 186; Kirman, 2008, s. 292). Artık din, dünyevi bakış açısıyla rasyonel bir mekanizma gibi algılanacaktır (Kırboğa, 2016, s. 116; Kara, 2016, s. 88). Bir bakıma modern/dünyevi dindarlık öne çıkacaktır (Bayer, 2010, s. 185; Kara, 2016, s. 88; Yapıcı, 2017, s. 165). Dinin kutsallarına dokunulabileceği için tahmin edilemeyeceği kadar çeşitlilik ortaya çıkabilecektir (Arslan, 2010, ss. 204-205). Bu modern dindarlığa tepkiyle dünyadan elini eteğini çekme tutumu da beraberinde gelebilecektir. Sekülerizmi sonuna kadar yaşayıp diğer yandan dindarlığından şüphe etmeyenler de olabilecektir. Bu bakımdan dinin kendini koruması için bu anlayışlara karşı argümanlar geliştirmesi gerekecektir. Vahiy merkezlilik, inanç konuları, değerler, madde mana dengesi başta olmak üzere çoklu alanda kendini diğerlerine de anlatabilmenin kanallarını araması gerekecektir. Gündemde olan deizm konusunun bu bakış açısıyla din ve sekülerizmden birlikte etkilenmeyle görünür olduğu düşünülebilir. Bu bakımdan din eğitimi bugün ve yakın gelecekte bütüncül bir yaklaşımı esas almalıdır. Din ve dünya ayırımına girilmeden hayat bir bütün olarak okunabilmelidir.

1.4. Dinde Bireyselleşme Öne Çıkmıştır

Dinde bireyselleşme bugün ve yakın gelecekte varlık gösterecek bir husus görünümündedir (Ağçoban, 2020, s. 284). Şehirleşme, geleneksel değerlerin ve sosyal ilişkilerin zayıflaması, hayat koşullarının zorluğu gibi durumlar insanları yalnızlaştırmaktadır. Aile, akraba, arkadaş, şehir, millet gibi aidiyet duyguları giderek zedelenmektedir. Bu bakımdan “narsizm, ben nesli, ben, benim, kendim, özsaygı, ben tarikatı, kendisini tavaf eden hacı” gibi kavramlar bireyselleşmenin güne yansımaları olarak okunmalıdır (Sayar, 2018, ss. 185-187; Twenge, 2013, s. 75). Özgürlüklerin de öne çıkarılmasıyla bireyselleşme bir bakıma kutsallaştırılacaktır. Bu kutsalın önünde de değerleri, kimliği oluşturan bütün bileşenler özgürlüğü kısıtlayan engeller olarak görülecektir (Fukuyama, 2009, s. 20; Erkal, 2002, s. 61). İnsanlar hem yalnız hem bireysel dindarlıklarıyla yaşayacaklardır. Kendi içinde yaşadığı dini kendiyi sınırlı gördüğü için bu durum toplumsal boyuta dönüşmeyen inanç ve davranış olarak kalacaktır. Bütün değişimlerle birlikte farklı geleneklerden gelen inançlar birleştirilerek yeni bir bireysel dindarlık çeşitlemesi ortaya çıkacaktır (Dereli, 2015, s. 32). Bu beraberinde dini çoğulculuğu getirecektir (Arslan, 2010, s. 204). Din eğitimi; özgürlük, birey ve bireycilik, toplumsallık, birlik beraberlik, yardımlaşma, aile, akraba, insan ilişkileri gibi hususların doğru anlaşılmasında bir bakış açısı oluşturması yönüyle bu kavramları gündemine almalıdır.

1.5. Din Tüketilebilir Bir Meta Haline Getirilmiştir

Tüketim toplumu olgusundan hareketle dinin metalştırılması, dini değerlerin tüketim nesnesine dönüştürülmesi söz konusudur (Bilici, 2018, s. 329; Yapıcı, 2017, s. 131). Bunun farklı yansımaları olabilecektir. Varlığa tüketme gözüyle bakıldığı için din de görünürde

öyle olmasa da nesneye indirgenecektir (Bilici, 2018, s. 415). Açık büfe din olarak da belirtilen şekliyle kendi değer bütünlüğünden sıyrılarak, tüketime konu edilebilecektir (Demirezen, 2010, s. 107). Bir başka yönüyle dini sembol ve göstergeler yoğunluklu olarak ticarete konu olarak içleri boşaltılacaktır. Böylece tüketim daha körüklenecek bir yandan da dindar kesimin tüketime karşı görece direnci kırılmış olacaktır (Demirezen, 2010, s. 107; Sungur, 2016, s. 379). Devamında tüketim toplumunun kodlarını benimseyen yeni bir dindar profili oluşturulacaktır (Demirezen, 2015, s. 80). Sadelik, alçakgönüllülük yerine pahalılık, marka, gösterişçilik hâkim değerler durumuna gelecektir (Bilici, 2018, s. 329; Sungur, 2016, s. 379). Tüketim yaşamak için bir araçlıktan amaç olmaya evrilecek, fonksiyonel değil sembolik faydalar öne çıkarılacak, ihtiyaçlar değil arzular tüketim başta olmak üzere kararlarda etkili olacaktır (Dal, 2017, s. 15). Arzularda hazlara dayalı bir yaşam da bir bakıma daha fazla tatmin için; yoksulları, kimsesizleri, mültecileri vb. ihtiyaç sahiplerini unutturacaktır. Bu yönüyle dinin; itidali, doğallığı, sadeliği, kanaati, israfı belki de en önemlisi dünyanın geçiciliğini fark ettirecek biçimiyle sunulabilmesi gerekecektir (Koroğlu, 2012, s. 236). Sadece tüketerek mutlu olunamayacağı, bireyselleştirilmiş bir mutluluğun da çerçevesinin dar kalacağı işlenebilmelidir. Tüketimin ilk aşamada yardımlaşma ve paylaşmaya kaydırılması da bu kapsamda ele alınabilir. Bir bakıma sahip olma yarışından paylaşma yarışına süreç evrilmeye çalışılmalıdır.

1.6. Dijital Medya Kendi Formatında Bir Din Oluşturmaktadır

Kitle iletişim araçları ve özellikle sosyal medya; bugün ve yakın geleceği fazlasıyla etkileyecek alanlardan bir diğeridir. Sosyal medya, bireysel ya da toplumsal hayat için olmazsa olmaz olarak görülmekte, hayatın her alanını kuşatmaktadır (Yamaç, 2020, s. 120). Kişinin varlığı neredeyse sosyal medyada var olup olmamasıyla bir tutulmaktadır (Haberli, 2019, s. 309; Yorulmaz, 2019, s. 675). Diğer yandan kitle iletişim araçlarının okumaktan izleme ve eğlenmeye geçişi sağlayan kanallar olduğu belirtilmektedir (Korkmaz- Osmanoğlu, 2019, ss. 959-960. Sayar, 2018, s. 180). Bu kanallar tüketimi körüklemekte diğer yandan ondan da beslenmektedir (Kırılmaz- Ayparçası, 2016, s. 52). Etki gücü açısından da diğer alanlara göre öne çıkmaktadır. Dijital medyanın anne ve babadan daha etkili bir ebeveyn konumuna bile yükseldiğine dair iddialar vardır (Yorulmaz, 2019, s. 666). Kişiyi toplumdan, yakın çevresinden, ailesinden kopararak farklı bir dünyaya adapte etmektedir (Kırık, 2013, s. 334). Teşhirin, gösteriş ve tüketimin kaynağı, mahremiyet kavramının temel anlamının kaybolmasının nedenlerinden biri olarak da görülmektedir (Sungur, 2016, s. 381; Dereli, 2018, s. 326). Sosyal bilgi kaynağı olarak da problemleri bir yapı görünümü arz etmektedir. Neyin gerçek neyin yalan olduğu bilinmeden beğenilmesi, yorum yapılması ve paylaşılması gösterişi öne çıkardığı gibi sorgulamayı gereksizleştirmekte böylece kabulü de hızlandırmaktadır (Turalalp, 2016, s. 129; Vardı, 2012, s. 356; Demir, 2019, s. 148; Yorulmaz, 2019, s. 665). Sahte kimlikler, bağımlılık, dijital oyunlar üzerinden cinsellik, şiddet vb. hususların varlığı da etki alanlarındandır (Kırık, 2013, s. 334; Yorulmaz, 2019, s. 665).

Bütün bunlarla birlikte dinin dijital medyada var olmasının da dezavantajları yok değildir. Bu platformun içinde ekonominin kuralları işlemekte ve din de bu minvalde değerlendirilmektedir (Maraz, 2020, s. 63; Nazıroğlu, 2015, s. 206). Dini konuların salt reyting amacıyla ele alınabilmesi; inançta şüphe, dine saygıda azalma, dini otoritelerin itibarının zedelenmesi gibi sonuçları beraberinde getirmektedir (Al, 2019, s. 243). Gelecekte daha farklı platformların geliştirileceği varsayıldığında; etki gücü, karlılığı, erişim ağı, kolaylaştırıcılığı, ilgi çekiciliği vb. hususlarıyla gündemdeki yerini koruyacaktır. Bu bağlamda din eğitimi için yeni bir iletişim dili geliştirmek gerekecektir (Bilecik, 2019, s. 319; 2015, ss. 170-171; Nazıroğlu, 2015, ss. 217-218; Furat, 2019, ss. 30-31). Özellikle ticari kaygılar güdülmeden; abartma, aldatmaca vb. olumsuz nitelikler taşımayan; samimi, doğal, güvenilir bir dil ve kanallarını üretmek/kullanmak öncelenmelidir. Diğer yandan dijital medyanın tüm alanlarında temel değerler çerçevesinde var olunmalıdır.

2. Bu Vasatta Öne Çıkan Konular

Okulun etki gücünü paylaşması yönüyle hayat boyu öğrenme, toplumsallığa özel önem verilmesi, aile kurumunun vazgeçilmezliği, artacağı öngörülen sorunlara yönelik rehberlik ve dini danışmanlık, görünürlüklerini artıracak olan dini gruplar, erişim ve iletişimin artmasıyla öne çıkan çokkültürlülük, kadim tartışma konusu özgürlük ve ülkemiz özelinde son dönemde öne çıkan deizm konuları bu vasatta öncelikli konular olarak belirlenmiştir.

2.1. Hayat Boyu Öğrenme

Artan dijitalleşme ile birlikte, bir taraftan bilgi sağanağı diğer yandan sürekli değişim örgün ya da yaygın eğitimde öğrenilenlerin de çok hızlı değişeceği anlamına gelecektir. Bu bakımdan “okul” kurumunun en azından bugünkü kadar önemini koruyamayacağı düşünülebilir (Schleicher, 2021, ss. 1-10; Yücel, 2018, ss. 1-4). Özellikle dijitalleşme ile birlikte okul, bilginin görece tek kaynağı olma konumunu kaybetmeye başlamıştır (İpek, Eğitimin Geleceği, ss. 1-15). Bu dönüşümün ipuçlarını öğretmene yüklenen anlam çerçevesinde geçmişle bugünün kıyaslamasından çıkarmak mümkün görünmektedir (İpek, Eğitimin Geleceği, ss. 1-15). Bugün özellikle öğretmen başka etkenlerle birlikte bilgi kaynağı yerine öğrenciye “rehber” olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca zorunlu eğitim, okullaşma gibi hususların sanayi toplumunun girdi ve çıktı mantığıyla işleyen bir ürünü olduğu değerlendirilmektedir (Fırat, 2010, s. 508). Bugün hâkim olan özgürlük anlayışının görece bunda etkili olduğu varsayılabilir. Yeni dönemle birlikte “okul” a da yeni anlamlar yüklenecektir (Çınar, 2009, s. 16). Bu süreç okulun değersizleşeceği, önemini yitireceği gibi anlaşılmalı; bilginin kaynağı oluşu, akredite bilgi, yetkinlik belgesi vermesi gibi bazı işlevlerinde ortaklar edinebileceği anlamına gelmektedir. Bu ortaklar; dijital medya başta olmak üzere uzaktan eğitim, hayat boyu öğrenme, yetişkin eğitimi gibi hususlar kabul edilebilir. Bireyselleştirilmiş eğitim, öğrenmeyi öğrenme gibi kavramlar da öne çıkarılmaktadır. Buradan hayatın tüm dilimlerinde –beşikten mezara- din eğitimi ihtiyacına cevap verebilecek imkanlara sahip olunması gerektiği belirtilebilir. Ne de olsa dinamik bir

hayat sürekli yenilenecek, yeniliklere karşı din eğitiminin yapması gerekenler ortaya çıkacaktır. Dijital medyanın her alanında; yaş aralıkları, sorun alanları, öne çıkan, suiistimal edilen, güncel olan konular vb. ihtiyaçlara uygun olarak varlık gösterilmelidir. Toplum ve bireyin nabızı tutulabilmeli sorun/fırsat alanlarının hepsine yönelik özgün içerik ve yöntemler geliştirilmelidir. Özellikle uzaktan eğitim, bireyselleştirilmiş eğitim gibi başlıklara da hazırlıklı olunmalıdır.

2.2. Toplumsallık

Özgürlük anlayışı, kitle iletişim araçları, sekülerleşme vb. hususlar insanları yalnızlaştırmaktadır. Toplumun geneline ilişkin kendini sorumlu gören, bireysel ve toplumsal beklentilerini kaynaştırabilen bir insandan vazgeçilmektedir. Bunun yerine kendi kabuğuna çekilen; aile, akraba, arkadaş vb. tüm ilişkilerden kendini soyutlayan bir birey öne çıkarılmaktadır (Adler, 2019, s. 23; Twenge, 2013, ss. 152-153). Hâlbuki bugün, insanın iyi olma hali olarak da ifade edilen beden ve özellikle ruh sağlığının belirleyicilerinden biri de sosyal ilişkiler kabul edilmektedir (Canan, 2019, s. 53; Kırık, 2017, s. 25; Sayar, 2018, s. 88). Bu anlamda sosyal ilişkilerin –“sosyal sermaye”, “sosyalleşme güdüsü” - barındırdığı potansiyel güç önemlidir. Aileye, yardımlaşmaya, dini yapılanmalara verilen değer ve bir arada yaşamaya yapılan vurgu büyük ölçüde bir sosyal sermaye kaynağı olmaktadır. Kısacası sosyal sermaye ‘*ilişkiler önemlidir*’ yargısına yaslanmaktadır (Aydemir, 2012, ss. 45-46).

Dinin bireysel boyutları olsa da toplumsallığa daha yakın durduğu ibadetler üzerinden rahatlıkla görülebilmektedir. İslam dini özelinde de bireysellikten daha çok topluma ağırlık ve öncelik verilmesinin nedeni bununla irtibatlı açıklanabilir (Günay, 2001, s. 4). Toplumsallık ve ona verilen önem, sınırsız bireyselliklerin de önünü kesmesi yönüyle önem arz etmektedir (Köse, 2002, s. 221).

Din eğitiminin bireysellik ve toplumsallığı beraber götürebileceği bir anlayışla hareket etmesi gerekecektir. Bu yönüyle aile, akraba, arkadaş, millet gibi toplumsallıkla irtibatlı kurumlar gündeme alınmalıdır. Yardımlaşma, paylaşma, toplu ibadetler, bayramlar gibi hususlar öne çıkarılmalıdır.

2.3. Aile

Geleneğin bir diğer kurumu olan aileye dair de farklı gelecek öngörülerini bulunmaktadır. Kötümser tahminlerde ailenin ortadan kalkabileceği ileri sürülmektedir. İyimser bakışta ise boşanmalar, aile yapısında marjinal çeşitlenmeler, geleneksel ailenin zayıflaması gibi durumlar gelişse bile aile varlığını sürdürecektir (Yorulmaz, 2019, s. 675). Bu bakımdan ailenin de değişimden etkileneceği, birçok riskle karşılaşacağı varsayılmaktadır (Bauman, 2017, s. 53; Söylev, 2014, s. 446; Turğut, 2017, s. 115). Bugün için dijital medyanın üçüncü bir ebeveyn gibi anılması en azından varsayılan risklere bir işaretidir. Sağlıklı bir ailenin topluma katkılarının yanı sıra bireyin gelişimine olan etkisi inkar edilemez (Adler, 2019, s. 319; Aydemir- Tecim, 2012, s. 48). Sosyalleşmenin en önemli aktörlerinden biri olarak da

aile görevler üstlenmektedir (Çoşkun, 2020, s. 266; Yapıcı, 2017, s. 149). Bugün de görülmekle birlikte gelecekte; akrabalık, komşuluk vb. sosyal bağların zayıflayacağından hareketle ailenin önemi daha da artacaktır.

Din eğitiminin, ailenin korunmasına dair katkıları olmalıdır. Rehberlik ve dini danışmanlık bağlamı bu yönüyle de ele alınabilir. Diğer yandan ailede din eğitimi diğer dönem ya da süreçlere göre daha etkili olabilecek görünmektedir (Özdemir, 2019, s. 141). Özellikle duygusal boyutu ağırlıktadır. Nitekim ilk çocukluk dönemi dini gelişim ile ebeveyn dindarlığı arasında anlamlı ilişkiler bulunmaktadır (Çın, 2019, s. 219).

Aile konusuyla doğrudan irtibatlı olarak kadın konusu da bugün ve geleceği etkileyecek alanlardan biri durumundadır. Yapılan araştırmalarda “çalışma-statü”, “modern yaşamın biçimlendirdiği kadın imajı”, “birey olma”, “nesnellikten özneliğe geçiş”, “kazanılmış haklarından vazgeçemeyiş -eve geri dönülmeyeceği” gibi kavram ya da olguların öne çıktığı görülmektedir (Yiğit, 2020, ss. 258-260; Bilici, 2018, s. 420; Karakaya, 2015, s. 226). Bu durum yalın ifadesiyle geleneğin taşıyıcısı olan aile ve başrolündeki annenin değişimden etkilendiğinin göstergesi olarak okunabilir. Anneliğin merkezde olduğu çalışma hayatının da buna uygun tasarlandığı modellerin geliştirilmesi (Sayar, 2018, s. 148), böyle bir bakış açısının kurulmasında da din eğitiminin katkısının olması beklenecektir.

2.4. Rehberlik ve Dini Danışmanlık

Dinin bireysel yönünün öne çıkacağı, yalnızlaşmanın artacağından rehberlik ve dini danışmanlığın kritik rol üstlenebileceği de varsayılabilir. Geleneksel olarak psikiyatri, ruh sağlığı uzmanları dine karşı negatif bir tutuma sahip olmuş ya da onu görmezden gelmişlerdir (Dein, 2014, s. 740). Diğer yandan bir modern çağ olgusu olarak giderek daha fazla insan ‘seküler rahipler’ olarak da tanımlanabilecek olan terapistlere başvurmaktadır (Sayar, 2011, s. 69). Bu yönüyle hayatı etkileyen değişim, hayatın artan hızı, yalnızlaşma, sosyal bağların zayıflaması vb. hususlar tüketim toplumunda insanların kendilerini de tükettikleri bir sarmala dönmektedir. Bu bağlamda psikolojik desteğe ihtiyacın daha da artacağı kestirilebilir (Söylev, 2014, s. 442). Tüketimin merkezde olduğu bir minvalde geçmişte çok azıyla yetinen ve mutlu olabilen insanlar bugün ellerindeki sayısız nimetlerle aynı huzuru yaşayamamaktadırlar (Korkmaz- Osmanoğlu, 2019, s. 958). Muhtemeldir ki gelecekte bu yönüyle huzur yoksunluğu, anlamsızlık, değersizlik vb. duygular insanları çevreleyecektir (Twenge, 2013, ss. 146-152). Günümüzde bu sıkıntılar ‘hastalık’ şeklinde olduğu gibi, ‘manevî bir boşluk’ şeklinde de kendini hissettirmektedir. Bu tür sorunların aşılabilmesi için son zamanlarda psikoterapi ile dinin buluşturulması olarak da isimlendirilebilecek olan bir yaklaşım benimsenmiş görünmektedir (Yalom, 2006, s. 39). Psikoterapi ile din insanın ruhî yönüyle ilgilenmek bakımından ortak bir zemine sahip olarak görülmeye başlanmıştır (Çelikel, 2013, s. 66). Artık psikologların çoğu kendilerini kontrol etmede ve doğruyu yanlıştan ayırt etmede dinin “moral ağı” sağladığını kabul etmektedirler. Benzer şekilde dinî görüşleri dikkate alan ve anlayan terapistlerin daha çok rağbet gördüğü de belirtilmektedir (Haque, 2000, s. 83).

Diğer yandan günümüzde bilim çevrelerinde dinin ruh ve beden sağlığı üzerindeki olumlu etkisi kabul edilmekte hatta öne çıkarılmaktadır. Depresyon, intihar eğilimi, uyuşturucu kullanımı vb. birçok alanda insana destek olduğu, dindar olanların daha iyimser ve olumlu oldukları gibi değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu bakımdan doktorların hastalarının dini inanç ve uygulamalarını göz önüne alarak tedavi yöntemleri uygulamaları gerektiği belirtilmektedir (Uğurlu, 2017, s. 351; Köylü, 2007, s. 87; Dein, 2014, s. 740). Din eğitimi bağlamında ele alındığında rehberlik ve dini danışmanlığın bugünün ve yakın geleceğin insanına katkılar sunabileceği açıktır. Çoklu araştırmalarla çevrenmesi, dünya örneklerinin incelenmesi, suistimallere yer vermeyecek biçimde planlanması, beklentilere karşılık verebilmesi önem arz etmektedir.

2.5. Dini Gruplar

Her din kendine inanan ve inandıklarını yaşayan sosyal grubu gerekli kılar. Bu bakımdan dini gruplar, dini amaç ve kaygılarla bir araya gelmiş insanlardan oluşmaktadır (Özel, 2018, s. 345). Günümüzde çok farklı yönleriyle eleştirilere konu olsa da dini gruplar varlıklarını artırarak koruyacaklardır. Her ne kadar değişimle birlikte dindarlığın bireyselleşeceğine dair öngörüler yer alsada da her bireyselleşme aynı zamanda iletişim araçlarıyla bir taraftan grup oluşumunu beraberinde getirecektir (Arslan, 2010, s. 203).

Dini grupların varlığı işbirliğine yönelik fırsatlar sunarken süreç iyi yönetilemediğinde yıkıcı sonuçlara evrilebilmektedir (Aydemir- Tecim, 2012, s. 50). Bu bakımdan dini grup kendini tanımlamasıyla birlikte içindekilere birleştirici, dışındakilere ise dışlayıcı bir yaklaşım benimsenmektedir (Özel, 2018, s. 345). Eleştiri ve sorgulamaya yer vermemeleri, itaati esas almaları (Cebeci vd., 2019, s. 85), toplumda güven oluşturamadıkları (Cebeci vd., 2019, 85), güç hırsıyla hareket ettikleri (Özel, 2018, s. 346), hukuki yapıları belirlenmediği için mağdur etmeye ve edilmeye müsait oldukları da belirtilmektedir (Özel, 2014, s. 26). Günümüzde hukuki ve ekonomik nedenlerle dini gruplar önce vakıf ve dernek statüsü kazanmakta daha sonra da şirketleşme yoluna girmektedirler (Kırman, 2005, s. 159; Yakışır, 2019, s. 136). Bu boyutu da değişimin en önemli göstergelerinden biri olarak görülebilir.

Dini gruplarla ilgili olumlu özelliklere de değinmek yerinde olacaktır. Büyük bir yapının içinde yer almanın verdiği güven, güçlü bir tatmin duygusu, sosyalleşmeye katkı sunması, yalnızlığı gidermesi ve bazı erdemleri kazandırması dini grupların kazanımları olarak görülebilir. Grup mensubuna yeni bir kimlik, statü ve saygınlık duygusu kazandırması da bu çerçevede ele alınabilir (Özel, 2018, s. 346; Cebeci vd., 2019, s. 83).

Kitle iletişim araçlarının kullanımının dini gruplar için de büyük imkanlar oluşturduğu görülmektedir (Yamaç, 2020, s. 118). Bu mecrada siyasal ve toplumsal propaganda teknikleri kullanılmakta, etkili bir görünüm de kazanılabilmektedir (Yakışır, 2019, s. 138). Aşırı rasyonelleşme, bireyselleşme, toplumsal yapıdaki inanç boşluğu, anlamsızlık vb. süreçlerin insanları dine yönlendirdiği, dinin görünürlüğüünün arttığı belirtilmişti. Dini

gruplar için de bu yeni durum, yeni imkanlar sunacaktır. Din eğitimi bağlamında dini gruplar konusunun ele alınması gerekli görünmektedir. Etki güçleri, imkanları, sayıları gibi hususlar insanlığın yararına sunulabilmelidir. Bu bakımdan farklı gerekçelerle dini gruplara salt karşı koymak yerine insanlığa sunabilecekleri üzerinden hareket etmek daha makul bir anlayış olacaktır. Her ne kadar dini gruplarda duygusal bağlılık- hatta bazılarında bağımlılık- ön planda olsa da, aklın da devrede olduğu bir yaklaşım gerekmektedir. Bu anlayışın yerleştirilmesinde de din eğitimi sorumluluklar üstlenmelidir.

2.6. Çokkültürlülük

Çokkültürlülük bu dönemin üzerinde durulan bir başka başlığıdır. Artan iletişim ve erişim imkanlarıyla birlikte etnik, kültürel, dini ya da mezhep olarak farklı olanlarla karşılaşmak, bir arada olmak ve yaşamak bir yönüyle gerekli, bir yönüyle zorunluluk gibi görünmektedir. Çokkültürlülüğe olumlu ya da olumsuz getireceklerine dikkat çekme biçimiyle farklı yaklaşımlar söz konusudur (Robertson, 2003, s. 357; Kalın, 2013, ss. 231-233). Olumsuz yaklaşımlarda; inançların aşağı yukarı eşitlenmiş olduğu, hangisinin en üstte olduğuna dair bir üst ilke de mevcut olmadığı değerlendirilir. Bu da beraberinde inanç ve norm bunalımı, inanç konusunda bağların zayıflaması sonucuna götürmektedir (Arslan, 2016, s. 17; Berger, 2006, ss. 87-107). Çokkültürlülükle birlikte farklılıklar öne çıkarılmakta ve bir bakıma kutsallaştırılmaktadır. Çekinince olarak da çokkültürlülük kanalıyla siyasi ya da ideolojik örtük hedefler yürütülebileceği, toplumsal yapımızın batı ülkelerine benzememesi gibi gerekçeler öne çıkarılmaktadır (Acar, 2020, s. 182). Daha olumlu yaklaşımlar da vardır. Çokkültürlülüğün etnik, dinsel ya da kültürel farklılıkların homojenleştirilmesi yerine; ortak üretime, farklılığın zenginliğine ve insanlığın birlikte yükselmesi gibi faydalarıyla yeni bir alternatif yol olarak görüldüğü aktarılır (Altaş, 2003, s. 38). Böyle bir üst hedefin gerçekleşebilmesi için olası istenmedik gelişmeler göz önünde bulundurulmalı, bireyler daha fazla sabır ve hoşgörüye sahip olacak biçimde eğitilmelidir. Bu eğitimle birlikte Allah'ın insanları farklılıklar içinde yaratmasındaki hikmeti ne ise onu gerçekleştirmek için birlikte yaşamının öğrenilmesi gerekmektedir (Bilgin, 1993, s. 178).

Din eğitimi bağlamında ele alındığında bütün değişimin insanlara yüklediği yeni sorumlulukların yanında farklılıkların sürekli ötekileştirme için kullanılması hayatı daha da zorlaştıracak bir husus görünümündedir. Üstelik bu alan tarihteki sayısız örneğinden de bilindiği üzere tahrik edilebilecek, suistimallere açık bir konudur. Bu bakımdan sabır, hoşgörü, taassup gibi ilgili kavramlar öne alınmalıdır. Bir taraftan iç bütünlük korunurken, dışarıya karşı da hoşgörü temel ilke olmalıdır. Gerektiğinde de ortak değerlerden hareketle; suçta, kötülüğe, suistimallere karşı tavır belirlenebilmelidir.

2.7. Özgürlük

Özgürlük kadim tartışma konularından biridir. Günümüzde çok farklı özgürlük içeriği belirleme eğilimi vardır. Silahlanmadan, yöneticileri seçmeye, ölümcül riskler almaktan dini yaşamaya vb. çok geniş bir aralıkta konuya yaklaşılmaktadır (Kurt, 2006, s. 210). Diğer

yandan özgürleşme adına geleneği, tarihi, hafızayı, aileyi, dini, toplumu reddederek; anlam ve değerden yoksun ve giderek gayri insani bir var olma biçimine kapı aralanmaktadır (Kalin, 2013, s. 88; Uludağ, 2005, ss. 110-111). Benzer şekilde bireyin kendi iç dünyasında etken olan hususları –vicdan, sorumluluk, sevgi vb.- özgürlüğün kısıtlayıcıları olarak tanımlamak farklı bir yaklaşım olarak dikkat çekmektedir (Saltık, 2006, s. 107). Günümüzde özgürlüğün öne çıkarılmasında ekonomik kaygıların da ağırlık bastığı belirtilmektedir. Bir bakıma birey özgür olmalı ki seçimlerde bulunmalı ve alışveriş yapmalıdır (Bauman, 2015, s. 46). Bütün bunlara rağmen özgürlüğün anlamlı ve devamlı olabilmesi için özgürlüğü kullanacaklarda fikri ve iradi bir alt yapı olması gerekmektedir. Aksi durumda özgürlük kullanılırken; kişinin her an bir yanlışın, haksızlığın içinde ya da bunlara alet olma durumuyla karşı karşıya kalabilmesi muhtemeldir (Akyol, 2017, s. 101).

Diğer yandan günümüzde insanlara sınırsız özgürlük -doğrudan ya da dolaylı- mesajları iletilmektedir. Kısmen değerlerden de bağımsız olarak her şeyin özgürlük olduğu gibi bir algı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Dini bağlamda ele alındığında sorunlu alanın kişinin kendi özgürlüğü içinde dini yaşamasından ziyade kendi dindarlığına göre başkalarını da şekillendirmeye çalışmasından kaynaklandığı üzerinde durulmaktadır (Akyol, 2017, s. 105). Din eğitimi bağlamında ele alındığında özgürlüğün tüm zamanların ve zeminlerin değerli kavramı olduğu fark edilmelidir. Özgürlük; kulluk, kader, irade, helal, haram gibi kavramlarla birlikte ele alınarak değerlendirilmelidir. Karşıt bir duruş yerine insana verilen değer, sınırlar koymanın makul gerekçeleri gibi hususlara temas edilmelidir. Dinin insanları gerçek anlamda hür kılacağı işlenebilmelidir.

2.8. Deizm

Deizm yalın ifadesiyle âleme müdahale etmeyen Tanrı ve insanların da dini bakımdan sorumlu olmadıkları kabulüne dayanmaktadır (Ergin, 2020, s. 76). Esas taraftarını aydınlanma ve kilise karşıtlığı dönemlerinde bulan bu akımın doğrudan modernizm ve sekülerizm ile bağlantıları kurulmaktadır (Öztaş, 2006, ss. 60-61; Düzgün, 2017, ss. 37-42). Günümüzde her ne kadar deizm gençlerle daha çok irtibatlı olsa da görece toplumun diğer kesimlerinde de görülebilmektedir. Sosyal medya, aile ve çevrenin dini yaşantısı, dini cemaatlerin ve din adamlarının tutumları, siyasi gruplar, sınır tanımayan özgürlük anlayışı, ergenlik dönemi özellikleri, dikkat çekme, popüler kültür gibi çoklu faktörün gençler üzerinde etkili olduğu belirtilmektedir (Öztaş, 2006, ss. 60-61; Düzgün, 2017, ss. 37-42). Böyle bir toplumsallık gençleri, “din buysa ben yokum” konumuna getirmektedir (Ergin, 2020, s. 76). Yapılan alan araştırmalarında deizme ilgi duyan öğrencilerin varlığı belirtilmektedir. Bununla birlikte gündemde tutulduğu kadar öğrenciler arasında çok da etkili olmadığı değerlendirilmektedir (Savrun, 2020, s. 90). Burada dikkat çeken husus; Allah’ın varlığı ve sıfatları, peygamberler, ilahi kitaplar, görülmeyen varlıklar, ahiret hayatı ve kader konularının öğrencilerin çok ilgisini çektiğidir (Menküç, 2019, s. 187). Bugün ya da yakın gelecekte deizm vb. tarihi kökü olsun ya da olmasın benzer akımların ortaya çıkma olasılığı yüksek görünmektedir. Tüketim, yalnızlaşma vb. tüm değişimin ana göstergeleri

bir yana sınır tanımayan özgürlük anlayışlarının varlığı bu durumu etkileyeceği benzemektedir. İnsanların vicdan, merhamet, sevgi vb. hususları; sınırlayıcı, özgürlük karşıtı olarak görebildikleri bir minvalde konunun toplumsal ve dini boyutları daha farklı ele alınabilecektir. Bu tür akımlara karşı temel ilkelere hareket edilse de özelleştirilmiş, çok yalın ve anlaşılır argümanlar geliştirilmesi gerekecektir.

3. Dinamik Bir Hayatta Değerlerle Duruş Belirlemek

Bütün bu değişim ve onun sonuçlarına karşı belirlenecek tavır konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu dönemin “tarihin sonu, ideolojinin sonu, öznenin ölümü” gibi kavramlarla ifade edilmesi; arka plandaki umutsuzluğa da işaret etmektedir (Arslan, 2010, s. 196). Hem kavramsallaştırma hem açıklamalarda kötümser, olumsuz, eleştiri ağırlıklı bir yaklaşım hâkimdir. Oysaki sürekli eleştiriler üretmek yerine getirdiği sorunları gidermeye çalışmak, hayata dair şeyler söyleyebilmenin ihtimallerini araştırmak gerekmektedir (Arslan, 2016, s. 23). Zararlar kadar, sürecin yaratacağı imkanlar da dikkate alınmalıdır (Çapçioğlu, 2017, s. 263; Küçükcan, 2005, s. 127). Diğer yandan mevcut durumun yanında ya da karşısında yer almak sonucu değiştirmeyecek ve anlamlı da olmayacak bir tavır alış olacaktır (Çapçioğlu, 2017, s. 263). Nihayetinde modernite - (postmodernite) de tarihi bir fenomendir, doğruların ve yanlışların, fırsatların ve tehditlerin bir karışımıdır (Berger, 1979, ss. 10-11). Özellikle batı kaynaklı gelmesi bu olguların İslam dünyasında fiili işgallerin zihni işgallerle devam ettirilmek istendiği gibi algılanabilmektedir. Dolayısıyla da direnç gösterilebilmektedir (Başdemir, 2013, s. 32). Yapılması gereken fırsat ve tehditlerin bir bütün olarak görülmesi, değerlendirilmesi, bir yandan tehditlere yönelik çoklu tedbirler geliştirilirken diğer yandan fırsatlardan da üst düzeyde yararlanılmasıdır. Diğer yandan din eğitiminin etki düzeyi de göz önünde bulundurularak ona kurtarıcı rolü vermek gibi amacı aşan nitelemelere de girmemek gerekmektedir. Tehdit ve fırsatların çetrefilleşeceği varsayıldığında din eğitiminin geniş bir alanda işbirliklerine hazırlıklı olması gerektiği de belirtilmelidir. Bu bakımdan bir yandan temel değerlere bağlı kalınmalı diğer yandan da değişime ayak uydurulmalıdır. Geleceğe karşı da olumlu bir bakış açısı tesis edilmelidir.

Günümüz “hız ve haz çağı” olarak nitelenmektedir (Sayar, 2018, s. 43). Dünya görüşü, teknolojik ilerlemeler, ekonomi başta olmak üzere birçok husus hayatı bütün boyutlarıyla etkilemektedir. Ayrıca etkilenen de sarmal etkisiyle başka alanları etkilemekte, hızlı olan döngü daha da hızlanmaktadır. Bir bakıma zaman hızlanmakta, her şey eskimektedir. Nötr bir duruşla değişim; birey ya da toplum, aile ya da din, ekonomi ya da siyaset vb. bütün alanlara hem fırsat hem tehditleri beraberinde getirmektedir. Din ve aile gibi geleneğin iki temel kurumu da bu değişimden kaçınılmaz olarak etkilenenektir. Dolayısıyla bugün ve gelecekte insanlardan çok dinamik bir hayat ve bununla başa çıkacak maddi/manevi bir hareketlilik beklenmektedir. Bu durumu insanı aşan değil ama insanı çoklu olarak uğraştıracak hususlar olarak da okumak mümkün görünmektedir.

Her ne kadar değişim çok hızlı olsa da bu, sabitelerin olamayacağı anlamına gelmemektedir. Bu sabiteleri genelleyerek ve konumuzla da irtibatlandırarak değerler diyebiliriz. Gelenekle süzülüp gelen, birey ve toplumun huzuru, refahı ve mutluluğuna hizmet eden bunlarla birlikte insanın varlığına anlam katan hususlardır. Bugün ve yakın gelecekte bilgi sağanağı muhataplarının bilgiye yönelik temel esaslarının olması gerekecektir. Edinilen bilgilerin iyi yönde kullanımının teşviki özellikle değerlerin varlığıyla sağlanabilecektir. Diğer yandan bu değerlerin, yenilik adına gelen her şeyi sırf yeni oldukları için olumsuzlama, karşı mücadele vermek için de kullanılmaması gerekmektedir.

Bugüne ve yakın geleceğe dair din eğitimiyle ilgili çoklu alanda bilgi üretimine ihtiyaç olacaktır. En azından özgürlük, yalnızlık, bireyselleşme, tüketim, dine ilgi, artan dini gruplar gibi yukarıda ele alınan kavram ya da olguların iyi anlaşılması, getiri ve götürülerinin iyi okunması gerekecektir. Dönemin insanının bu durumdan kaçınılmaz olarak etkileneceği gözden uzak tutulmamalıdır. Bilgi üretiminde din eğitiminin alanları ve kademeleri boş bırakılmamalıdır. Özellikle gençlik dönemi en hayati dönem görünümündedir. Bu alan ve kademelere yönelik çalışmalar yürütülürken bir bakıma kitle iletişim araçlarının bütün alanlarına da yönelik çalışmalara ihtiyaç olacaktır. Bir bakıma boşluk bırakmadan hayatın her alanında olmak gerekecektir. Dini iletişim alanında da yeni ve çoklu yöntemlere ihtiyaç vardır. Özellikle kitle iletişim araçlarında insanların korkuları, ümitleri, yardımlaşma duyguları vb. manipüle edilmemelidir. Bu bakımdan reyting, beğenme, yorum yazma, paylaşma gibi hususlar dikkate alınsa bile temel kriter yapılmamalıdır. Dini medya okuryazarlığı gibi başlıklarda dinin de manipüle edilebildiği özellikle vurgulanmalıdır. İşbirlikleriyle profesyonel iletişim çalışmaları yürütülmelidir. Çoklu alanlarda da işbirliklerine hazırlıklı olunmalıdır.

Sonuç

Bugünün hâkim olgu ve kavramları tespit edilerek din eğitimi için bugün ve yakın geleceğe yönelik bir perspektif denemesi yapılmıştır. Bunlar; modernizm, postmodernizm, küreselleşme, sekülerleşme, bireyselleşme, tüketim kültürü ve kitle iletişim araçlarıdır. Merkezi konumda postmodernizm yer almaktadır. Postmodernizm; çoğulculuk, farklılıklar, bireyselleşme, özgürlük, belirsizlik, kural tanımama vb. kavramlarla anılmaktadır. Gelecekte dinin görünürlüğü daha da artacaktır. Fakat bu artışın içinde çok farklı dini yorumlar da yer alacaktır. Ekonomi ve teknoloji, tüm kurumları etkileyen başat rolünü din üzerinden de devam ettirecektir. Tüketim toplumunun gereği olarak din metalaştırılarak tüketimin konusu yapılacaktır. Diğer yandan seküler bir bakış açısıyla din anlamlandırılmaya çalışılacak, otantikliğine müsaade edilmeyecektir. Bireyselleşme dini alanda da kendini gösterecek bireysel dindarlıklar ve dolayısıyla çeşitlilik artacaktır. Kitle iletişim araçları da kendi formatında dini yeniden üretirecek sunacaktır. Bunlar bugün hâkim olan ama yakın gelecekte de etkilerini sürdürecektir tespitler olarak ele alınmıştır.

Bu tespitlerden sonra bugün ve yakın gelecek için öne çıkan din eğitimi konuları belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda okulun etki düzeyini kaybedeceği artan teknolojiler ile birlikte hayat boyu öğrenme ve türevlerinin öne çıkacağı öngörülebilir. Din eğitimi; uzaktan eğitim, bireyselleştirilmiş eğitim, yetişkin eğitimi gibi öne çıkan hususlarda daha etkili çalışmalar yürütmelidir. Bireyselleşme, yalnızlaşma, sosyal bağların zayıflaması gibi hususlarla bağlantılı olarak din eğitiminde toplumsallık üzerine çalışmalar yürütülmesi gerektiği belirlenmiştir. Geleneğin en önemli kurumu olarak da tanımlanabilecek aile konusu da geleceğin etki alanlarından biri görünümündedir. Buradaki din eğitimine gelecekte daha fazla ihtiyaç duyulacağı öngörülmektedir. Yine yalnızlaşma, özgürlük, sosyal bağların zayıflaması, tüketim vb. etkenlerle birlikte insanın psikolojik desteğe ihtiyacının artacağından hareket edilmiştir. Bu bağlamda anlam arayışında rehberlik ve dini danışmanlığın önemli bir yer tutacağı varsayılmıştır. Bu alanın çoklu araştırmalarla çevrenmesi, dünya örneklerinin incelenmesi, suistimallere yer vermeyecek biçimde planlanması, beklentilere karşılık verebilmesi beklenecektir. Dinin artan görünürlüğünün yanı sıra din içi ya da dışı çeşitliliğin, dine olan rağbetin artması ve teknolojik imkanlar dini gruplar için oldukça elverişli bir vasat oluşturacaktır. Bu alan iyi kanalize edilebilmesi, olumsuzluklarına rağmen büyük fırsatlar barındırdığı da unutulmamalıdır. Din eğitiminin en azından birey ve dini gruplar arasındaki bağa dair söyleyecekleri olmalıdır. Başta erişim ve iletişim kanallarının artmasıyla din içi ya da din dışı gruplarla karşılaşmak, bir arada yaşamak gerekliliği daha da artacaktır. Kaygıların da bertaraf edilmesi için din içten korunurken dış dünyaya karşı da hoşgörü esasıyla hareket edilmelidir. Çatışmalara fırsat veren yaklaşımlardan uzaklaşılmalıdır. Kadim konulardan özgürlüğün, etki alanını daha da genişleteceği varsayılmaktadır. Bu bakımdan neredeyse özgürlük de kutsala yakın bir değer taşıyacaktır. Farklı nedenlerle bugüne kadar din özgürlüğü çok fazla işlenmiştir. Bundan sonrası için dinin insanı özgür kılmasına yönelik çalışmalara ihtiyaç duyulacaktır.

Din eğitimi bağlamında insana bakış; duygu, düşünce ve davranış bütünlüğüyle ele alınmalıdır. Din ve dünya ayırımına girmeden hayatı bir bütün olarak okuyabilecek bir anlayış geliştirilebilmelidir. Gelenek kutsallaştırılmadan diğer yandan değersizleştirilmeden hayata kaynak kılınmalıdır. İtidal, doğallık, sadelik, kanaat, israf belki de en önemlisi dünyanın geçiciliği farklı kanallardan işlenebilmelidir. Cömertliğin teşvikiyle tüketim ilk aşamada yardımlaşma ve paylaşmaya kaydırılabilmelidir. Din eğitimi için ticari kaygılardan; abartma, aldatmaca vb. olumsuz niteliklerden uzak; samimi, doğal, güvenilir bir dil ve kanallarını üretmek/kullanmak gerekmektedir. Bir bakıma insanlığın evi niteliğiyle çevre ve alt bileşenlerine, insanlığın ortak geleceğine dair de söylenmesi gerekenler olacaktır.

Bütün bu hususlar din eğitimi için zorluklar ve imkanlar olarak görülmelidir. Değerlendirmelerle zorluk olarak görülebilecek hususlara dair çoklu tedbirler geliştirilmeli, imkan olarak belirlenen hususlardan da azami derecede yararlanılmalıdır. Nihayetinde değişimin artıları ve eksileri olacaktır. Karamsar bir tablo çizmeden geleceğe ümitle

bakmak, zamanı okumak ve bu okumaya uygun tedbirler geliştirmek diğer alternatiflere göre daha makul görünmektedir. Kaldı ki modernizmin- pozitivizmin en hâkim olduğu dönemlerde bile varsayıldığı gibi din yok olup gitmemişse gelecekte de varlığını koruyacağına dair şüphe taşımamak gerekmektedir.

Kaynakça

- Adler, A. (2019). *İnsanı tanıma sanatı*. K. Şipal (çev.). Ankara: Say.
- Ağçoban, S. (2020). *Üniversite gençliğinde dini bireyselleşme*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akyol, A. (2017). İslâm ahlak felsefesi: Birey ve özgürlük merkezli bir inceleme. *Kutadgubilig* (36).
- Al, A. (2019). *Medyadaki dini içerikli yayınlarla ilgili izleyici algısı araştırması*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altaş, N. (2003). Çokkültürlü din eğitimi modeli geliştirmede işlem basamakları için bir deneme. *Değerler Eğitimi Dergisi* (1).
- Arslan, M. (2010). Seküler toplumlarda kutsal arayışları: Geç modern dönemde büyü-din ilişkisinin sosyolojik analizi. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1).
- Arslan, M. (2016). Kitle iletişim araçları, medya ve din ilişkisi üzerine. *Birey ve Toplum* (11).
- Aslan, S. vd. (2019). Geleceğin okulları. *Akademik Platform Eğitim ve Değişim Dergisi* (2).
- Aydemir, M. A. & Tecim, E. (2012). Türk toplumunda aile ve dinin sosyal sermaye potansiyeli. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (28).
- Başdemir, H. Y. (2013). İslam ve özgürlük negatifiçi ve pozitifçi yaklaşımlar. *Liberal Düşünce* (69-70).
- Bauman, Z. (2015). *Azınlığın zenginliği hepimizin çıkarına mıdır?*. H. Keser (çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2017). *Cemaatler*. N. Soysal, (çev.). Ankara: Say.
- Bayer, A. (2010). Sekülerleşme din ilişkisi: Kuramsal bir yaklaşım. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* (16).
- Baytemur, K. (2020). *Lise gençliğinde Allah inancının gelişimi ve eğitiminde etkili olan faktörler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berger, P. L. (1979). *The heretical imperative: Contemporary possibilities of religious affirmation*. New York: Doubleday.

- Berger, P. L. (1993). *Dinin sosyal gerçekliği*. A. Coşkun, (çev.) İstanbul: İnsan.
- Berger, P. L. (2003). *Küreselleşmenin kültürel dinamikleri. Bir Küre Bin Bir Küreselleşme* içinde. 9-26. İstanbul: Kitap.
- Berger, P. L. (2006). *Günümüz din sosyolojisinin problemleri*. A. Köse, (çev.), *Laik Ama Kutsal* içinde. 87-107. İstanbul: Etkileşim.
- Bilecik, S. (2015). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin din okuryazarlık becerisine etkisi (Üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bilecik, S. (2019). Ziyaüddin Sardar'ın postnormal zamanlar teorisi çerçevesinde toplumsal değişim sürecinde din eğitimi üzerine bir değerlendirme. *Amasya İlahiyat Dergisi* (13).
- Bilgin, B. (1995). İrşadda evrensel sorumluluk. *I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri* içinde. 171-178. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Bilici, M. V. (2018). Tüketim toplumu, sekülerleşme ve ahlakın üç kipi. *İş Ahlakı Dergisi* (11).
- Bilici, M. V. (2018). *Tüketim toplumunda dini yaşamak: Sekülerleşme paradigmasını yeniden okumak*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Canan, S. (2019). *İnsanın fabrika ayarları 1. kitap*. İstanbul: Tutukitap.
- Cebeci, S. vd. (2019). Dini grupların birey ve toplum üzerindeki etkileri: İlahiyat fakültesi öğrencileri üzerine bir araştırma. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* (8).
- Çapçioğlu, İ. (2017). Küreselleşme sürecinde kültürün ve dinin değişen görünümleri. *İslami Araştırmalar* (3).
- Çelikel, B. (2013). Dini danışmanlık: Psikoterapi ile din eğitiminin buluşma noktası. *Marife* (3).
- Çın, A. (2019). *İlk çocukluk döneminde çocuğun din eğitimi ve ailenin din eğitimine etkisi (Diyarbakır örneği)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çınar, İ. (2009). Küreselleşme, eğitim ve gelecek. *Kuramsal Eğitimbilim* (1).
- Coşkun, K. (2020). *İmam hatip lisesi öğrencilerinde din anlayışı ve sosyal değerler algısı*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dal, N. E. (2017). Tüketim toplumu ve tüketim toplumuna yöneltilen eleştiriler üzerine bir tartışma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (19).

- David H. (2014). *Postmodernliğin durumu: Kültürel değişimin kökenleri*. S. Savran, (çev.) İstanbul: Metis.
- Dein, S. (2014). Din, maneviyat ve depresyon: Tetkik ve tedavi için öneriler. N. Kimter, (çev.) *Ekev Akademi Dergisi* (58).
- Demir, İ. (2019). *Dini bilgi edinme kaynağı olarak sosyal medya (ilahiyat fakültesi öğrencileri örneği)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirezen, İ. (2010). Tüketim toplumunun oluşumu ve din ile etkileşimi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* (3).
- Demirezen, İ. (2015). *Tüketim toplumu ve din*. İstanbul: Ensar.
- Dereli, M. D. (2015). Dinin krizinden sekülerizmin krizine: Peter L. Berger'in din fenomenine yaklaşımı. IV. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde. 31-45. Kütahya: İLEM.
- Dereli, M. D. (2018). *Dini kimliklerin sosyal medyada akışkanlaşması: Siber-etnografik bir araştırma*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Düzgün, Ş. A. (2017). *Dini anlama kılavuzu*. Ankara: Otto.
- Ergin, Y. (2020). *İslam inanç esasları açısından deizm eleştirisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ercal, M. E. (2003). Küreselleşme değişme ve dini hayat. *Dini Araştırmalar* (17).
- Ermış, A. (2019). *Ergenlerin deizm algısına dair sosyolojik bir araştırma (Çankaya örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Faruk T. F. (2017). Tarihsel süreçte aile kurumunun dönüşümü ve geleceğine yönelik çıkarımlar. *Medeniyet ve Toplum*, (1).
- Firat, M. (2010). Bilgi toplumunda eğitimin sürekliliği ve okulların geleceği. *International Conference on New Trends in Education And Their Implications*. Antalya.
- Fidan, F. Z. (2013). *Kadının modernlikle karşılaşması: dindarlığın kentsel gündelik yaşamdaki dönüşümleri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fukuyama, F. (2009). Büyük çözümler: İnsan doğası ve toplumun yeniden oluşturulması. H. Kaya, (çev.) İstanbul: Profil.

- Furat, A. Z. (2019). Din eğitimi ekseninde türkiye’de medya ve din araştırmaları. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* (1).
- Günay, Ü. (1998). *Din sosyolojisi*. İstanbul: İnsan.
- Günay, Ü. (2001). Birey-toplum dikotomisinin dini tecrübe alanındaki yansımaları: Dinin bireysel ve toplumsal boyutları. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (11).
- Haberli, M. (2019). Dijital çağda din ve dindarlığın dönüşümü. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* (2).
- Haque, A. (2000). Psychology and religion: Two approaches to positive mental health. *Intellectual Discourse* (1).
- Hatıpler, M. (2017). Postmodernizm, tüketim, popüler kültür ve medya. *Bilgi* (34).
<https://www.haberturk.com/gelecekte-ya-hic-okul-olmazsa-3016892>.
- İpek, D. Ş. (2020). Eğitimin Geleceği – OECD Gelecek Senaryoları. <https://tedmem.org/mem-notlari/degerlendirme/egitimin-gelecegi-oecd-gelecek-senaryolari>.
- Jameson, F. (1994). *Postmodernizm: Ya da geç kapitalizmin mantığı*. N. Plümer, (çev.) İstanbul: Yapı Kredi.
- Kalın, İ. (2013). *Akıl ve erdem*. İstanbul: Küre.
- Kara, F. (2016). *Aynı kan farklı dünyalar: Muhafazakar aile ve gençleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karakaya, H. (2015). *Türkiye’de dindar burjuva ve kadın*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kırboğa, Z. (2016). *Toplumsal tezahürleri bağlamında zihniyet değişimi ve din*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kırık, A. M. & Sönmez, M. (2017). İletişim ve mutluluk ilişkisinin incelenmesi. *İNİF E-Dergi* (1).
- Kırık, A. M. (2013). *Yeni medya çağı çerçevesinde Türkiye’de televizyondan internete dönüşüm ve sosyal paylaşım ağlarında gençlerin konumu*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kırılmaz, H. & Ayparçası F. (2016). Modernizm ve postmodernizm süreçlerinin tüketim kültürüne yansımaları. *İnsan & İnsan* (8).
- Kirman, M. A. (2005). Dinin ekonomik modeli küreselleşme sürecinde dine yeni bir yaklaşım. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (18-19).

- Kirman, M. A. (2007). Küreselleşme sürecinde sekülerleşme ve dinin geleceği. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler*. Ankara.
- Korkmaz, M. & Osmanoğlu, C. (2019). Küreselleşmenin birey ve toplum hayatına etkileri ve din eğitimi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* (1).
- Köroğlu, C. Z. (2012). *Tüketim toplumu ve din*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi.
- Köse, A. (2002). Sekülerden kutsala yolculuk. *Sekülerizm Sorgulanıyor* içinde. 11-32. İstanbul: Ufuk.
- Köse, A. (2019). *Milenyum tarikatları*. İstanbul: Timaş.
- Köylü, M. (2007). Ruh sağlığı ve din: Batı toplumu açısından bir değerlendirme. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (23).
- Kurt, S. (2006). Hayek'in özgürlük ve adalet teorisi. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi* (3).
- Küçükcan, T. (2005). Modernleşme ve sekülerleşme kuramları bağlamında din, toplumsal değişme ve islam dünyası. *İslâm Araştırmaları Dergisi* (13).
- Loo, H. V. D. ve Reijen, W. V. (2006). Modernleşmenin paradoksları. K. Canatan, (çev.) İstanbul: İnsan.
- Mahiroğulları, A. (2010). Küreselleşmenin kültürel değerler üzerine etkisi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* (50).
- Maraz, H. (2020). Dinî kimlik oluşumunda sanal kitlesel iletişimin etkisi. *Edebali İslamiyat Dergisi* (1).
- Menküç, D. (2019). *Din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenlerinin görüşleri ışığında liselerde deizm düşüncesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mirza, G. A. (2014). *Yeni dinselleşme eğilimleri ve maneviyat arayışları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Naisbitt, J. & Abordene, P. (1990). *Megatrends 2000 büyük yönelimler*. E. Güven, (çev.) İstanbul: Form
- Nazıroğlu, B. (2014). Din eğitiminde aile vizyonu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* (32).
- Nazıroğlu, B. (2015). Din eğitiminin gerekliliği açısından dini medya okuryazarlığı. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* (2).
- Oğuz, O. & Oktay, A. & Ayhan, H. (2010). *21. Yüzyılda eğitim ve türk eğitim sistemi*. Ankara: Pegem Akademi.

- Özdemir, Ö. (2019). *Ailenin çocuklarının din eğitimine katkısı (İstanbul örneği)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özel, C. (2014). Seküler zihin, devlet ve dini gruplar: Seküler kesimin dini grup algısı üzerine bir araştırma. *Toplum Bilimleri Dergisi* (16).
- Özel, C. (2018). Dini grupların birbirleriyle olan ilişkilerini etkileyen bazı faktörler: psikososyal bir yaklaşım. *The Journal of Academic Social Science Studies* (72).
- Öztaş, M. (2006). *Deizm ve dini hayat*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özyurt, C. (2002). *Küreselleşme sürecinde kimlik ve farklılaşma*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Robertson, R. (2003). Küreselleşme ve geleneksel dinin geleceği. İ. Çapçioğlu, (çev.) *Dini Araştırmalar* (17).
- Rorty, R. & Vattimo, G. (2009). *Dinin geleceği*. R. G. Öğdül, (çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Saltık, İ. F. (2006). *Bir marjinal grubun özgürlük anlayışı: Feministler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Savrun, M. (2020). *14-18 yaş arası lise öğrencilerinde tanrı tasavvuru (Ağrı örneği)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sayar, K. (2011). *Terapi: Kültürel bir eleştiri*. İstanbul: Timaş.
- Sayar, K. (2018). *Yavaşla*. İstanbul: Kapı.
- Sayar, K. (2021). Küreselleşmenin psikolojik boyutları. <https://kemalsayar.com/insana-dair/kuresellesmenin-psikolojik-boyutlari>.
- Schleicher, A. (2021). Scenarios For The Future Of Schooling. <https://www.weforum.org/agenda/2021/01/future-of-education-4-scenarios>
- Smart, N. (2000). *Dinlerin geleceği*. M. Sinanoğlu, (çev.) *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (9).
- Sungur, E. (2016). *Postmodern tüketim anlayışında dindar yaşam biçimleri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Söylev, Ö. F. (2014). *Türkiye’de dini danışma ve rehberlik –alanları, imkanları ve yöntemleri- (Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Şengül, F. N. (2020). Kuramsal boyutta sekülerleşme ve din ilişkisi, *Aydın İnsan ve Toplum Dergisi* (2).
- Şimşek, S. (2018). *Ortaöğretim öğrencileri arasında yaygınlaşan ateizm ve deizm düşüncesini önlemede din eğitiminin önemi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şişman, N. (2020). *Yeni insan*. İstanbul: İnsan.
- Timur, K. (2017). Kural tanımayan bir ideoloji: Postmodernizm. *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi* (7).
- Tunalı, S. & Kiraz, E. (2017). Gelecek üzerine araştırma yapma yöntemlerinin eğitim araştırmalarında kullanılması. *Yaşadıkça Eğitim* (2).
- Tunalı, M. F. (2016). İnternetin ergenlere olumsuz etkileri üzerine din eğitimi temelli bir yaklaşım. *Marife* (1).
- Twenge, J. M. (2013). *Ben nesli*. İstanbul: Kaknüs.
- Uğurlu, H. S. (2017). *Dinî danışmanlık eğitimi: Amerika örneği ve Türkiye gereksinim çözümlemesi üzerine nitel bir araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uludağ, Z. (2005). Savater'e göre eğitim ve özgürlük. *Değerler Eğitimi Dergisi*. (10).
- Vardı, R. (2012). *İnternet ve İslam: Din sosyolojisi açısından dini siteler üzerine bir araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yakışır, G. (2019). *İletişim ve propaganda teknikleri açısından dini gruplar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yalom, I. D. (2006). *Din ve psikiyatri*. E. Ağanoğlu, (çev.) İstanbul: Merkez.
- Yamaç, M. (2020). Sosyal medyada dini topluluklar. *Kocaeli İlahiyat Dergisi* (1).
- Yapıcı, A. (2017). Postmodern dönemde din, kimlik ve anlam problemi. *Dinin Kaderi* içinde. 117-174. Ankara: Elis.
- Yiğit, E. (2020). *1980 Sonrası İslamcı dergilerde kadının dini politik dönüşümü*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yorulmaz, B. (2019). 21. Yüzyılda ailede din eğitimine meydan okumalar ve çözüm yolları. *Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi* içinde. 665-677. İstanbul: YEKDER.